

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

Səbinə Xansuvar qızı Vəliyeva

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ TƏRKİBİNİN
MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNİN QRAMMATİK-SEMANTİK ƏSASI**

10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2009

Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Rəsmi opponətlər: Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor Nizami Qulu oğlu Cəfərov

filologiya elmləri doktoru,
professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Müasir Azərbaycan
dili kafedrası

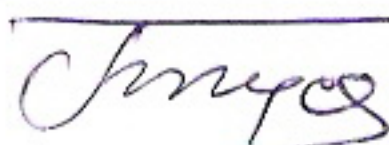
Müdafiə "29" yanvar 2010-cu il saat 14⁰⁰ də Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən şurasının (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "28" dekabr 2009-cu ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor

T.H.Hüseynov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dilin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi onun etnogenez və qlotogenezi haqqında müəyyən məlumat əldə edilməsinə xidmət edir. Müəyyən zaman, dövr kəsiyində lüğət tərkibinin tədqiqi həmin dilin inkişaf prosesinin öyrənilməsinə xidmət edir. Dil elminin inkişafı və bu elm haqqında tədqiqatların son zamanlar diqqət mərkəzində olması, ümumilikdə götürdükdə hər hansı bir sahəsi ilə və yaxud konkret mövzu ilə bağlı bu və ya digər məsələlər nəinki yeni qavrayış baxımından tam həllini tapmır, bəlkə də əksər hallarda yenidən tədqiq olunmasına səbəb, əsas yaradır. Müəyyən zaman çərçivəsi baxımından həll olunmuş dil məsələləri yeni baxış prizmasından təhlil və tədqiq edilərkən onlar haqqında daha dəqiq fikirlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Dilin əsas vahidi olan söz və söz tərkibi məsələsi saysız-hesabsız araşdırmaların mövzusu olmuş, bu sahədə çoxlu tədqiqat işləri meydana çıxmışdır. Söz müxtəlif aspektlərdən araşdırılırsa da, zaman-zaman dəyişən sözün sinxron təhlili hər dəfə yeni cəhətdən diqqəti çəkir.

Söz-struktur və qrammatik cəhətdən formalaşmış leksik-qrammatik bir bütövdür. Söz dilin əsas vahidi olmaqla yanaşı, dilə aid digər anlayışların, xüsusilə qrammatik kateqoriyaların meydana çıxmasında əsas rol oynayır. Belə ki, leksik və qrammatik kateqoriyaların hər biri sözlə əlaqədə müəyyənləşir. Ona görə də dilçiliyin bu və ya digər sahəsi sözə müraciət etmədən keçinə bilməz. Bütün fonetik hadisələr (dəyişmələr), morfoloji formalar, sintaktik əlaqələr və kateqoriyalar sözə münasibətdə müəyyənləşir. Ona görə də söz ən müxtəlif baxımlardan elmi araşdırmaların obyektı olur.

Dil və nitq vahidi olan söz Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif rəqurslardan kurslardan tədqiq edilmişdir. Sözün fonetik quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri, qrammatik səciyyəsi və morfoloji quruluşu geniş tədqiq olunmuşdur. Lakin müasir dilimizin qanunları baxımından təhlili çətin olan bir sıra faktların tarixi inkişaf prosesində izahı söz tərkibinin müəyyənləşməsi məsələsində böyük rol oynaya bilər.

Dilçilikdə ümumi fikir kimi qəbul olunan "dil inkişaf etdikcə vahidləri də inkişaf edir və dəyişir" prinsipini əsas tutaraq qeyd edə bilərik ki, bu proses özünün mütəhərrikliyini söz və söz tərkibində daha çox göstərir. Belə ki, söz müxtəlif səbəblərdən – ekstra və intralingvistik hadisələr hesabına daima modifikasiyaya meyillidir. Bu cəhətdən də dilin ən mütəhərrik, dəyişkən və dəyişməyə meyl edən hissəsi lüğət tərkibidir.

Həqiqətən də, real gerçəkliyin əşya və hadisələri ilə daha sıx əla-

qədə olan və bilavasitə onları adlandırmağa xidmət edən söz (lüğət tərkibi) onun kəskin və sürətli yeniləşmələrini özündə təcəssüm etdirərək kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə uğrayır.

Sözün struktur cəhətdən dəyişməsini çox uzun bir tarixi inkişafın nəticəsi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu mənada da sözün quruluşu, onun mahiyyəti, inkişaf istiqamətləri diaxron və sinxron planda digər mövzuların tədqiqini tələb edir. Bir sözün strukturunun müəyyən zaman kəsiyində dəyişməsi zəif gedən prosesdir və sözün xarici quruluşunda (kök və şəkilçi) baş verən dəyişmələr müəyyən səbəblərlə bağlıdır.

Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada geniş və dərin tədqiqatların olmasına baxmayaraq, mövcud problemlərə yenidən qayıdıb yeni istiqamətdən onları tədqiq etmək tələb olunur. Belə ki, müasir dilimizdə olan və bəzən "istisna" kimi qiymətləndirilən bir sıra leksik-grammatik faktlar var ki, onlar eyni cür təhlilə gəlmir və ya qrammatik hesab edilən bəzi şəkilçilərin yeni söz formalaşdırmadakı rolu diqqətdən kənar qalmışdır. Şəkilçilərin qovuşması problemi həllini tapmamış, onların mexanizmi açılmamışdır.

İstər nəzəri araşdırmalar, istərsə də faktiki dil materiallarının tədqiqi göstərir ki, sözün quruluşu, sözün sərhədi, təkamül və inkişaf prosesi, sözün struktur-semantik cəhətdən dəyişməsi və s. məsələlərin dəqiqləşdirilməsinə, öz elmi çərçivəsinə salınmasına indi də böyük ehtiyac var. Bu problemlərin nə dərəcə tədqiq və təhlil edilib öyrənilməsindən asılı olmayaraq, bu gün yeni elmi baxış və yeni elmi təhlil tələb olunur. Məhz bu cəhətdən dissertasiyanın mövzusu aktualdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müasir dil baxımından sözlərin inkişafında sadələşmə meyli sistemli şəkildə öyrənilir, mürəkkəb və düzəltmə sözlərdə kök və ya şəkilçi morfemin asemantikləşmə nəticəsində onlar arasındakı sərhədin itməsi mexanizmi açılır. Şəkilçi qovuşmasının linqvistik əsası, qrammatik şəkilçinin leksik şəkilçi mövqeyinə keçməsinin istiqamətləri müəyyənləşdirilir, xüsusilə düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlərdə iştirak edən leksik və qrammatik şəkilçilərin konversiyon mövqeyi dəqiqləşdirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Sözün əsas quruluş elementi olan kök və şəkilçi dil vahidlərinin inkişafı nəticəsində stabil qala bilmir. Sözün morfoloji quruluşunun əsas elementi məhz kökdür. Sözün morfoloji quruluşu problemi sözün təbiəti ilə, onun diferensiallaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu, bir tərəfdən, sözün leksik və qrammatik mənalarının təhlili, digər tərəfdən onun konstruktiv ünsürləri və vəzifəsinin müəyyənləşdiril-

məsi ilə əlaqədardır. Sözü morfoloji strukturu sözü semantik strukturu ilə bağlıdır. Semantika bilavasitə sözü və ya onun kökünün özündədir və ondan asılıdır. Sözü morfoloji strukturunun təhlilində, ilk növbədə, sözü quruluşunda leksik və qrammatik mənalarının necə və hansı yolla ifadə edilməsi nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir Azərbaycan dilində olan sözlərdə struktur bütövlüyünü tarixi inkişaf tendensiyasını açmaq, bəzi sözlərdə kök və şəkilçi sərhədinin müəyyənlişməsi üçün kriteriyalar müəyyənlişdirmək, tərkib hissələrinə parçalana bilən sözlərə parçalana bilməyən analogi sözlərdə struktur-semantik özəllikləri müəyyənlişdirməkdən ibarətdir. O cümlədən, sözü strukturunu müəyyən etmək üçün onun (yəni sözü) kök və şəkilçilərini, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin strukturunu leksik və qrammatik –semantik cəhətdən təhlil etmək əsas məqsədlərimizdəndir. Bu məqsədlə də qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- sadə sözlərdə əsli sadəliyin tədqiqi;
- asemantiklişmə hadisəsinin mahiyyətinin açılması;
- düzəltmə quruluşlu sözlərdə sadələşmə prosesinin izlənilməsi;
- mürəkkəb quruluşlu sözlərdə sadələşmə məsələsinin izlənilməsi;
- Azərbaycan dilində şəkilçilərin qovuşması faktının təhlili;
- leksik və qrammatik şəkilçilərdə qovuşma məsələsinin tədqiqi;
- qrammatik şəkilçilərin düzəltmə sözdə rolunun açıqlanması;
- mürəkkəb söz komponentlərinin əmələ gəlməsində leksik və qrammatik şəkilçilərin rolunu müəyyənlişdirmək.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat zamanı təsviri, tarixi-müqayisəli, təsviri-etimoloji metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqatda əsas mənbə kimi orfoqrafiya və izahlı lüğətlərdən, qədim türk, ümumtürk lüğətlərindən, o cümlədən rus, türk və Azərbaycan dilçi alimlərinin müvafiq əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və materialı. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dilində söz və onun quruluşudur. Tədqiqatın faktiki materialı isə dilin lüğət tərkibindən seçilmiş olan sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdir.

Dissertasiya işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Elmi qrammatikalarımızda və bəzi orta, ali məktəb dərsliklərimizdə qarşıya çıxan çətinliklərin, xüsusilə söz daxilində (biri, gündə, ayaqqabı) bir sıra şəkilçi morfemlərin təyinatlanmasında, şəkilçi-kök sərhədinin müəyyənlişdirilməsində bu işin praktik əhəmiyyəti ola bilər. Tarixi aspektdə izah oluna bilən bəzi morfosemantik vahidlərin bu gün izah oluna bilməsində də bu iş təsir göstərə bilər.

Alınan nəticələrə əsasən dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- ali məktəblərin filoloji fakültələrində Azərbaycan dilinin tarixinə dair mühazirələrin oxunmasında;

- o cümlədən söz və onun quruluşunun tədrisi ilə bağlı xüsusi kursların təşkilində;

- habelə orta və ali məktəblər üçün dil dərsləri üzrə dərs və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən leksika və morfologiyaya dair əsərlərdə, Azərbaycan dilinin nəzəri məsələləri ilə bağlı tədqiqatlarda və bir sıra dilçiliyə dair araşdırmalarda nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. O cümlədən, Azərbaycan dilinin inkişaf qanunauyğunluqlarının ayrı-ayrı cəhətlərinin araşdırılmasında bu tədqiqatdan yararlanmaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Respublika Elmi Tədqiqatlarının təşkili və əlaqələndirilməsi Şurasının "Dilçilik üzrə Problem Şurası" Koordinasiya Mərkəzində qeydiyyatdan keçmiş, dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanaraq yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyada qoyulmuş məsələlər dilçiliyə dair müxtəlif jurnallarda çap edilmiş 7 elmi məqalələrdə geniş şərh edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, tədqiqatın əsas mərhələlərini əhatə edən üç fəsil, tədqiqat gedişində çıxarılan müddəalardan ibarət olan nəticədən, habelə istifadə edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində "Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə sadələşmə prosesi" adlanır. Dil vahidlərinin fəvqündə dayanan sözün tədqiqi onların təsnifi problemlərini meydana gətirir ki, bunun nəticəsində də sözlər müxtəlif cəhətlərdən və müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırılır. Belə ki, dilimizdə mövcud olan sözlər əsasən quruluşuna (sadə, düzəltmə, mürəkkəb), forma və məzmun münasibətinə (omonim, sinonim, çoxmənalı sözlər, antonimlər), heca sayına (birhecalı, ikihecalı, çoxhecalı sözlər), mənşəyinə (milli və alınma sözlər) və s. cəhətlərə görə təsnif və xarakterizə edilmişdir.

Söz forma və məzmunun vəhdətində mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Məna söz üçün nə qədər vacibdirsə, istər fonetik, istərsə də morfoloji quruluş da sözün formalaşmasında bir o qədər əsasdır. Dildə mənasız söz olmadığı kimi, müəyyən struktursuz da söz yoxdur.

Azərbaycan dilində mövcud olan sadə sözlər quruluşca söz kök-

lərinə bənzəyir. Lakin dilimizdə mövcud olan sadə sözlər öz strukturuna, fonetik tərkibinə görə eynicinsli deyildir. Bunların arasında birhecalı, ikihecalı, çoxhecalı sözlərə rast gəlinir.

Tədqiqatdan məlum olur ki, türk dillərində sözlərin heca sayı çox ola bilər. Lakin bu dillərdə çoxhecalı sözlərə az-az təsadüf edilir. Heca quruluşu –V, CV (açıq hecalı) və VC, CVC (qapalı) olmuş, lakin söz quruluşunun sonrakı inkişaf mərhələsində bu heca quruluşu mürəkkəbləşərək VCC, CVCC formalarını almışdır. H.Əsgərov qeyd edir ki, “Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində köklərin mürəkkəbləşməsi bir sıra hadisələrlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə kökün mürəkkəbləşməsi prosesi müxtəlif mənalı morfemlərin bir-biri ilə birləşməsi və onların fonetik baxımdan reduksiyası, köklərdən müəyyən fonemlərin düşməsi və digər təzahürlərlə də müşayiət olunur.”¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində söz tərkibinin tarixi inkişafında müxtəlif tendensiyalar özünü göstərmişdir. Bunların birincisi və ən başlıcası təkhecalı sözlərin azalması, iki və qismən də çoxhecalı sözlərin getdikcə artmasıdır. Azərbaycan dilinin lap qədim dövrlərindən başlayan və davamlı şəkildə təzahür edən bu proses bu günə qədər davam edir və bu proses dilin ictimai funksiyasının genişlənməsini təmin edən dil hadisələrindən biri kimi özünü göstərir.

Bundan başqa, dilin inkişafında bu prosesin əksinə olan istiqamət – çoxhecalı sözlərin sıxılma və qənaət nəticəsində azhecalıya keçməsi prosesidir. Birinci hadisə lap qədim dövrlərdən indiyədək davam edirsə, ikinci hadisə Azərbaycan dilində iki və üçhecalı sözlərin yayılması dövründən başlamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar təkhecalı köklərin bir qismini ikihecalıdan törədiyini və bununla da ikihecalı köklərin bir qisminin ilkinliyini iddia edirlər. Lakin buna baxmayaraq, təkhecalı köklərin ilkinliyi daha ağılabatandır. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində sadə sözlərin əksəriyyətinin birhecalı olması buna əyani sübutdur. Məs: baş, göz, ay, dağ, tez, gec, ac, üç, düz, süz, vur və s.

Bu günə qədər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sözün tərkibində gedən əsas meyil və istiqamətlər təkhecalı köklərin ilkinliyini təsdiq edir.

Azərbaycan ədəbi dilində təkhecalı sözlərin çoxhecalı sözlərə keç-

---

¹ Əsgərov H. Azərbaycan dilində sadə quruluşlu peşə-sənət sözləri. // Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 3, s. 5-15

məsi geniş yayılmış bir prosesdir və bu dilin təbii inkişafının məhsuludur. Müasir dilimizdə mövcud olan ikihecalı sadə sözlərin, hətta bəzi təkhecalı sözlərin daha qədim çağlarda düzəltmə olduğu məlumdur. Bu sözlərin bir qismində düzəltmə söz strukturu hiss olunursa, digər qismində bunu müasirlik nöqtəyi-nəzərdən müşahidə etmək mümkün deyil. Bu ayrılığı müşahidə etmək və müəyyənləşdirmək üçün xüsusi araşdırma tələb olunur. Məhz bu cəhətdən də I fəsil özündə bir neçə yarım fəsil birləşdirir: *“Düzəltmə sözlərin sadə sözlərə transformasiyası və asemantikləşmə nəticəsində sözlərin sadələşməsi”* adlanan fəsildaxili bölgədə əsasən düzəltmə quruluşlu sözlərin sadə sözlərə modifikasiyasının mexanizmləri və səbəbləri açıqlanır. Burada asemantikləşmə nəticəsində sadə sözlərin formalaşması, o cümlədən eyni köklü və yaxud eyni şəkilçili sözlərin asemantikləşməsi əsasında sadələşmə prosesinin xüsusiyyətləri şərh olunur. Məlum olur ki, düzəltmə sözlərin sadə sözə transformasiyası leksik və qrammatik –semantik hadisə olub və uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ümumiyyətlə, dildə sadələşmə prosesi dildaxili əsaslara malikdir. Müasir dildə ikihecalı sözlərin bir hissəsi məhz bu proses əsasında təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir.

F.de. Sössürün qeyd etdiyi kimi, “söz daxili quruluşu və təyinatı dəfələrlə dəyişdirilmiş evi xatırladır. Obyektiv təhlil onları üst-üstə yığmaqla zaman-zaman bir-birini əvəz etmiş quruluş dəyişmələrini yekunlaşdırır. Lakin bu evdə yaşayanlar onun ancaq bir quruluşundan xəbərdardır.”¹

Sadələşmə prosesi zamanı sözün əsas quruluş elementləri olan kök ilə şəkilçi öz funksiyasını itirərək tərkibə parçalana bilmir, bu zaman kök və şəkilçi arasında sərhəd itir. Bu dilin sadələşmə prosesinə uyğun olaraq baş verir. E.A.Zemskayanın qeyd etdiyi kimi “sadələşmə-tarixi proses olub, dildə mühüm rol oynayır. Sadələşmə prosesi nəticəsində söz öz daxili formasını itirərək, motivlənməyən mənaya çevrilir və morfemlər arasında sərhəd itir.”²

Müasir Azərbaycan dilində sadələşmə prosesi iki istiqamətdə getmişdir:

1. Düzəltmə sözlərin sadələşməsi
2. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi.

Sadələşmə prosesində tarixən düzəltmə olan sözün fonetik tərkibində dəyişiklik olur. Lakin sadələşmə prosesi keçirən bu sözlərdə şəkilçilər fonetik

---

¹ Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 328

² Земская Э.А. Современный русский язык: Словообразование. М: Наука, 2006. стр. 15.

dəyişikliyə uğramır. Və əsas etibarilə öz formasını mühafizə edir. Lakin, söz kökü öz mənə müstəqilliyini itirdiyinə görə şəkilçilər də öz funksiyasını (yeni sözyaratma və sözlər arasında əlaqə yaratma) itirir, artıq sadə sözün tərkib ünsürü kimi çıxış edir.

Sadələşmiş düzəltmə sözləri diaxronik baxımdan kök və şəkilçiyə ayırmaq olur. Lakin müasir dil baxımından bu mümkün deyil, çünki həmin sözlərin kökü indi öz mənə müstəqilliyini itirmişdir.

Azərbaycan dilində söz kökünün dəyişməsi ilə düzəltmə sözlərin sadə sözlərə transformasiyasının iki əsas yolu var:

- a) söz kökünün fonetik tərkibcə dəyişməsi,
- b) söz kökünün asemantikləşməsi.

Sözün forması onların qrammatik mənası ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də sözlərin forması sözlərin qrammatik forması anlayışı ilə və bütün bunlar isə ümumi şəkildə sözlərin morfoloji quruluşu və tərkibi ilə üzvü surətdə əlaqədardır.

Müasir dilimizdə öz ilkin kökünü saxlaya bilməyən sadə quruluşlu sözlər tarixi inkişaf boyu fonetik və semantik cəhətdən dəyişkənliyə uğramışdır. Sadə quruluşlu sözlərdə söz kökünün səs tərkibində baş verən dəyişikliklər məhz semantik tələblərdən irəli gəlmişdir.

Tədqiqatdan məlum olur ki, konkret olaraq sözlərdə metateza (səş-yerdəyişməsi) və eliziya (səsdüşümü) hadisəsi Azərbaycan dilində yeni leksik və qrammatik vahidlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

O cümlədən, müasir Azərbaycan dilində düzəltmə quruluşlu sözlərin sadələşməsinə səbəb olan proseslərdən biri də asemantikləşmədir. Asemantikləşmə -dilin inkişafının müəyyən mərhələsində söz quruluşunun əsas vahidləri olan kök və ya şəkilçinin öz müstəqilliyini itirərək, qalıq (relikt) şəkildə başqa söz və ifadələrdə saxlanması prosesidir. Bu proses zamanı – söz strukturunda quruluş dəyişmə ilə yanaşı, qrammatik-semantik dəyişiklik baş verir ki, bunun nəticəsində də semantik boşalma keçirən kök morfemlər dilin morfoloji quruluşunda leksik mənası olmayan morfemlərə çevrilirlər. Bunun nəticəsində isə bir vaxtlar dilimizdə müstəqil kök kimi fəaliyyət göstərən söz öz ilkin struktur-semantikasından uzaqlaşaraq şəkilçi ilə (burada həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi ola bilər) birləşərək komponentlərə parçalanmayan bir leksik vahid kimi çıxış edir.

Müasir Azərbaycan dilində sadə söz köklərində asemantikləşmə öz müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dissertasiyada əsasən fonetik hadisələr hesabına düzəltmə söz köklərinin asemantikləşməsi prosesi izlənilmişdir. Fonetik hadisələrdən eliziya, proteza, metateza və səşvəzlənməsi düzəltmə

sözlərin sadələşməsinə səbəb olur. Həmin kökün ilkin, daha doğrusu, əvvəlki formasını bərpa etmək üçün ilk növbədə kökdə baş verən dəyişməni müəyyənləşdirmək lazımdır.

Dissertasiyada **dustaq, damğa, göstər, bıçaq, oğlum, oğlan, suvar, suvarma, suvaq, səksən, diksin, oraq, bütöv, bütün, ocaq, ilmək, saral, sivri, yumruq, ayrı, güzgü, ilgək, iliş (mək), ilan** və bu kimi sözlərdə baş verən fonetik hadisələr izlənilmiş və onların diaxroniya baxımından geniş izahı və rekonstruksiyası verilmişdir.

Həmçinin tədqiqatda eyni köklü və yaxud eyni şəkildə düzəltmə sözlərin asemantikləşmə prosesi nəticəsində sadə sözlərə çevrilməsi məsələsi də araşdırılmışdır. Burada əsasən aşağıdakı eyni köklü sözlər tədqiqat cəlb olunmuşdur: **saqın (maq), saxla (maq), saxlov, saxsı; caynaq // cırnaq, dırnaq, cırmaq, dırmıq, cızmaq, yırtmaq, yırtıq, yarıq, yarmaq, daraq, dara (maq), didmək, dırmaşmaq; badaq, badalaq, bardaş; qonaq, qonşu; qaysaq, qaymaq, qaynar, qayış, qayır; boğaz, buxov, boxça, boğanaq; qoruq, qarovul; al morfemli sözlər - alaq, alçaq, alçal, alt, alın, aldat, allan, alov, yalan, alışmaq, yanlış; uz - morfemli sözlər - uzaq, uzun, uzat, uzlaş, uzatmaq; islan, islat, islaq; kiçik, kiçil, kiçicik; ayırmaq, ayaq, ayıq, ayılmaq, ayran, ayrıca, ayrılıq, ayırd; dağıl, dağıt, dağınıq, dağıntı; oyaq, oyan, oyat; öyrət, öyrən, öyün, öyüt, öyrəş; işartı, işıq, işılda, işar və s.**

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi sözlərdə ilkin mənə bir sözdə öz semantikasını mühafizə edə də bilir, etməyə də. Müasir dilimizdə sadələşmə prosesini başa vuran bu tip düzəltmə sözlər təhlilə cəlb olunarkən yalnız söz kökü kimi izah edilməlidir.

Əsas mənanı ifadə edən hissə müxtəlif (kök), dəyişən hissə eyni funksional vahiddən ibarət olan (şəkilçilər və ya şəkilçi qovuşması) sadə sözlər müasir Azərbaycan dilində özünəməxsus struktur-semantikaya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilimizdə göstərilən strukturda xeyli sadə sözlər mövcuddur. Bu kimi, sadə söz köklərinin əksəriyyəti ikihecalı və üçhecalıdır. Bu quruluşda olan sözlərə daha çox fəllərdə təsadüf edilir. Buna baxmayaraq, digər nitq hissələrində də buna rast olunur. Morfoloji cəhətdən belə sözlər tarixən kök (yəni, sadə söz) deyil, düzəltmə quruluşudur. Dildə hər hansı bir ikihecalı kökdə ona qovuşmuş morfemlərin sərhədini ayırmaq mümkün deyilsə, bircə, o sözlər sadələşmə prosesini keçirib sona yetmişdir. Kök ilə şəkilçinin birləşməsi ilə sadə sözə çevrilən vahidlərin II tərəfi (şəkilçiləri) eyni olan morfemlər aşağıdakılardır:

1. -aq /-ək /-qa / -k /-qaq/ -kək - oraq, bıçaq, kəsək, özək, zolaq, bilək, dodaq, yanaq, kürək, əmcək, qulaq, ayaq, qucaq və s.

2. - qa/ -kə ; -ğa/ -gə - dalğa, qarğa, onurğa, qarışqa, qabırğa, yumurta və s.

3. -man -qocaman, azman, ataman, dəyirman, yetman, xırman, batman və s.

4. -ır/ -ir/-ur/ -ür –yetir, bağır, çığır, süpür, qayır, otur, yoğur və s..

5. -ar/ -ər- axtar, becər, qızar, qaytar, gəbər, ürpər, bacar və s.

6. -an/-ən – bəyən, güvən, utan, usan, uzan və s.

7. -maq/ mək – qarmaq, yaşmaq, toxmaq, ilmək və s.

8.-ov/ öv – kösov, alov, buxov, qaşov, oxlov, bülöv, buzov, quzov, girov, tumov və s. şəkilçilər əsasında qurulan bu tip sözlər müasir Azərbaycan dilində asemantikləşmə prosesi nəticəsində sadələşmişdirlər.

Dissertasiya işinin I fəslinin ikinci yarım fəslə "Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi" adlanır. Dilin tarixi təkamül prosesində mürəkkəb sözlərin sadələşməsi də qanunauyğun hadisə olub, dili daim müşayiət edir. Belə ki, iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan bəzi sözlərdə zaman-zaman baş vermiş hər hansı fonetik, leksik-semantik proseslər nəticəsində tərkib hissələr ilkin müstəqilliyini itirərək bütövlükdə sadə sözə çevrilir. Müasir dildə daralmaya səbəb nitqdə qənaət və sadəliyə ehtiyacın az qala dil normalarından biri kimi özünü göstərməsidir. Dildə mürəkkəb sözlərin sadələşməsinin bir sıra səbəbləri mövcuddur:

1. Çoxhecalılıqdan azhecalılığa meyil

2. Tələffüz çətinliyinin aradan qaldırılması

3. Sözlər arasında fonetik daralmanın baş verməsi. Bu da öz növbəsində dilin qənaət qanunu ilə əlaqədardır.

Tədqiqat zamanı əsasən fonetik hadisələr nəticəsində mürəkkəb sözlərin sadələşməsi prosesi izlənilmişdir. Burada burxıl, əzgil, apar, gətir, otur, yığıl, bataq, saqqal, axsaq, adə, tərgitmək, əşi, biz, bilərzik, böyürtkən, böyrək, gicitkan və s. sözlərdə sadələşmənin mexanizmi və strukturu açıqlanmışdır.

Mürəkkəb söz daxilində komponentlərin birinin mənasının arxaikləşməsi və ya asemantikləşməsi nəticəsində sadələşmə prosesi – qarğıdalı, qarağat, çiyələk, göbələk, tısbağa, qurbağa, ovuc, Ağyazı, Qarayazı və s. sözlərdə izlənilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Müasir Azərbaycan dilində qovuşuq şəkilçilər" adlanır. Bu fəsil də yarım fəsilərə və bəndlərə ayrılır.

Öz zəngin semantik göstəriciləri ilə fərqlənən Azərbaycan dili sözlərin struktur rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bir-birindən fərqlənən məhz bu keyfiyyətlər sadə quruluşlu sözlərdə olduğu kimi, düzəltmə qu-

ruluşlu sözlərdə də öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, söz və onun quruluşunu şərh edərkən dilin tipoloji (morfoloji) növü diqqət mərkəzinə çəkilməli və bu prinsipdən çıxış edərək sözün quruluş spesifikasiyasını açmaq, onun düzəltmə və ya sadə söz sərhədini müəyyənləşdirmək olar.

Bəzi türkoloqların fikrinə görə, türk dillərində işlənən şəkilçilər söz köklərinə mexaniki şəkildə qoşulur. Məhz bu cəhətdən də sözdə olan şəkilçiləri çox asanlıqla tərkibə ayırmaq mümkündür. Bu prinsipdən çıxış edən N.A.Baskakov yazır: “Bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökünə mexaniki şəkildə qoşulur, sanki qovuşmuş şəkildə çıxış edir. Məhz bunun sayəsində də, aqlyutinativ dillərdə allyutinasiya mexanizmini təhlil etmək və həmçinin söz kökünə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri izləmək, bununla yanaşı sözyaradıcılığı prosesinin xüsusiyyətini, o cümlədən kökə qoşulan şəkilçilərin mənasını aydınlaşdırmaq olur.”¹

Dildə yeni söz yaradıcılığının bir qolu leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə sözlərin yaranmasıdır. Bu söz eyni zamanda bir neçə leksik şəkilçi qəbul edə bilər: yaz+ı+çı+lıq. Bu zaman ardıcıl olaraq əvvəlki söz sonrakı düzəltmə söz üçün əsas olur. Bəzən söz öz kökünü dəyişdirir, daha doğrusu, kök müəyyən zamandan sonra istifadədən qalır və asemantik kökə çevrilir: “Dağıntı, dağılmaq, dağınıq, dağıtmaq” tipli sözlərdəki kimi.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sözlərin morfoloji quruluşunu müəyyən etmək, sözü hissələrə parçalamaq, hər bir morfemin daşdığı mənanı izah etmək o qədər də asan olmur: -“çılıq⁴, -lan², -lat², -laş², -dakı², -anda² və s. şəkilçilərdən əmələ gələn sözləri təhlilə cəlb etmək bəzən çətin olur. Məs.: müasir dilimizdə -çı⁴ və -lıq⁴ leksik şəkilçilərinin ardıcıl işlənməsi faktı vardır; daha doğrusu, -çı⁴ ilə işlənən sözlər sonradan -lıq⁴ şəkilçisini də qəbul edir; dəmir+çı+lik. Lakin sonradan bu şəkilçilərin qovuşması faktı baş verir: -çılıq⁴. Belə ki, iki şəkilçinin ardıcıl işlənməsinə analogi olaraq *peşmançılıq*, *mehribançılıq* tipli düzəltmə sözlərdə də rast gəlinir ki, onları şəkilçilərə ayırmaq mümkün deyil.

Dil strukturunun inkişafı yeni dil vahidlərinin yaranması və ya mövcud vahidlərin zənginləşməsi ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, dildə daim bir-birinə tərs mütənəsb olan proseslər gedir. Bəzi vahidlərdə çoxhecalı-lıqdan təkhecalılığa transformasiya, həmçinin mürəkkəb və düzəltmə söz köklərində sadələşmə prosesi baş verdiyi halda, dildə bunun əksinə olan bir prosesdə gedir ki, bu da müstəqil şəkilçilərin birləşərək və yaxud qovuşaraq

---

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. (структура слова и механизм агглютинации). М: Наука, 1979, стр. 106

mürəkkəb şəkilçilərə çevrilməsi prosesidir.

Belə ki, dilimizdə eyni funksiyaya malik olan şəkilçilərin sözlərdə işlənməsi adi hadisələrdəndir. Burada birinci şəkilçi ya qoşulduğu söz ilə birləşərək öz formal şeklini qoruya bilir, ya da müəyyən zamandan sonra özündən sonra gələn şəkilçi ilə qovuşub bitişərək vahid bir şəkilçi əmələ gətirir.

Bunun nəticəsində də, müasir dilimizdə mövcud olan şəkilçilərin bir qismi məhz müəyyən inkişaf nəticəsində bir-birinə inteqrasiya edərək qovuşmuşdur. Dilçilikdə bu tip şəkilçilər əsasən mürəkkəb şəkilçi (сложный аффикс) adı altında öyrənilib.

Dissertasiyada bir sıra türkoloqlara müraciət olunaraq onların qovuşuq şəkilçilər haqqında fikirləri və bölgüləri verilmişdir.

Məlum olur ki, şəkilçilərin qovuşması bir prosesdir. Dildə qovuşuq şəkilçilərin sıralanması adi şəkilçilərin sıralanmasından fərqlidir.

Müasir dildə geniş şəkildə müşahidə olunan şəkilçilərdə qovuşma faktının əsas səbəbi, zənnimizcə, dildə yeni sözlər yaratmaqla yanaşı, söz kökünə ardıcılıqla artırılan birinci şəkilçinin funksiyasını itirməsilə, daha doğrusu, yeni söz yarada bilməməsi ilə bağlıdır. Məs.: mehriban-çı-lıq sözündə olduğu kimi.

Müasir dilimizdə mövcud olan qovuşuq şəkilçilərin böyük bir qismi daha öncəki dövrlərin məhsulu olduğundan, onları parçaladıqda bu şəkilçiləri əmələ gətirən sadə şəkilçilərin ilkin formasını müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur. Çünki, qovuşan şəkilçilərdən biri və ya ikisi öz ilk fonetik tərkibini tamamilə dəyişir. Məs: -dır⁴, -dıq, -cıl⁴, -cıq⁴ və s.

Bu şəkilçilərdən bəziləri birləşmə tərkibində öz fonetik bütövlüyünü qismən qorusa da, bəzisi tamamilə dəyişib, başqa bir formaya transfer etmişdir. Məs: A.N.Kononov türk dillərində işlənən -ici⁴ şəkilçisi haqqında bəhs edərkən bildirir ki, -ıcı şəkilçisi feldən ad düzəldən -ı və addan ad düzəldən -çı⁴ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış və bir tərkib halında birləşmişdir.”¹

Göründüyü kimi, burada səsdəyişməsi baş vermişdir. Belə ki, [ç] səsi iki sait arasına düşdüyündən burada fonetik dəyişmə baş vermiş ç<c səsinə keçmişdir.

Dilimizdə olan qovuşuq şəkilçilərin bir qismində isə birləşməni formalaşdıran şəkilçiləri ayırmaq olur. Belə ki, bu tip şəkilçilər öz ilkin qu-

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л: Наука, 1956, стр.211

ruluşunu nisbətən mühafizə etmişdir. Məs: -çılıq⁴, -malı², -arkən², -dıqca⁴, -dıqda⁴, -madan², -anda² və s. Bu şəkilçilər dilin inkişafının sonrakı mərhələlərinə aiddir.

Dissertasiya işində bu tip şəkilçilərdən bəhs edərkən, ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinə aid olan şəkilçiləri diqqətə almışıq. Çünki, dilimizdə mövcud olan gəlmə (alınma) şəkilçilər dilə hazır şəkildə keçir.

Tədqiqat işində qovuşuq şəkilçilər aşağıdakı kimi sistemləşdirilərək təsnifatlaşdırılmışdır:

1. Leksik şəkilçilərdə qovuşma

a) adlardan ad düzəldən qovuşuq şəkilçilər -çılıq², -ılı⁴, -dakı⁴, -inki⁴, -cığaz²

b) adlardan fel düzəldən qovuşuq şəkilçilər -ırğa², -ılda⁴

c) fel köklərindən ad əmələ gətirən qovuşuq şəkilçilər -anaq², -mac², -ıci⁴, -ıntı⁴, -ınc⁴, -ala²

ç) zərf düzəldən qovuşuq şəkilçilər -casına², cadan², -arı², -inə², akı²

2. Qrammatik şəkilçilərdə qovuşma

a) felin təsriflənməyən formaları – feli sifət, feli bağlama qovuşuq şəkilçiləri

b) felin təsriflənməyən formalarından – felin vacib şəkli; xəbər şəklindən isə -felin qəti-gələcək zaman qovuşuq şəkilçisi

c) mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri –xüsusilə, I və II şəxsin cəmi

Tədqiqat işində Azərbaycan dilində mövcud olan bütün qovuşuq şəkilçilər bir-bir incələnərək şərh edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilərin qovuşması böyük bir proses olub, dildə yeni morfoloji, leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur.

Qovuşma prosesi keçirmiş və keçirməkdə olan qovuşuq şəkilçilərin ümumi səciyyəsinə bu cür vermək olar:

1. Qovuşma prosesini artıq başa çatdıran şəkilçilər ən azı iki şəkilçidən ibarət olurlar.

2. Vahid struktura malik olur.

3. Söz daxilində parçalanmaya məruz qalmır.

4. Bu tip şəkilçilərin komponentinin biri məhsuldar, digəri qeyri məhsuldar ola bilər: Məs: -ıci⁴

5. Eyni formant müxtəlif şəkilçilərlə birləşərək başqa kateqoriyanın əlamətinə çevrilə bilər. Məs: *dıq* + -da: -*dıq*+ -ım; *dıq*+ -ca;

6. Dildə mövcud olan şəkilçilər müxtəlif fonetik hadisələrə məruz qalıb, ya sadələşə, ya da ki mürəkkəbləşə bilər. Məs: -la+ar> -lar sadələşir:

-an + da şəkilçisi isə mürəkkəb quruluş yaradır.

7. Qovuşmuş şəkilçilər dildə yeni leksik –qrammatik vahidlərdəndir.

8. Müasir dildə olan qovuşuq şəkilçilər xarakter etibarilə mürəkkəb sözlərə bənzəyir. Mürəkkəb söz komponentləri arasındakı əlaqə (bağlılıq) qovuşuq şəkilçilərdə də müşahidə olunur. “< > mürəkkəb sözlər sadə sözlərin birləşməsi əsasında yeni məzmun yaradır; hər bir tərəfin özünün məna yükü var, mexaniki birləşmə deyil. Şəkilçilərin birləşməsində də belə bir qanunauyğunluq gözlənilir. Zaman, məkan, habelə subyekt məzmunlu şəkilçilərin qovuşması da dildə mövcud olan məna sintezinə gətirib çıxarır. Mürəkkəb formantlarla mürəkkəb sözlər həm tərkib, həm də morfosemantik cəhətdən müəyyən impulslarda kəşifir. Bu da onların istər kateqorial, istərsə də ümumi mənaları ilə bağlıdır.”¹

9. Dildə iki leksik şəkilçinin qovuşması bu şəkilçinin artırıldığı sözün semantikasi ilə çox bağlıdır. Məs: -çılıq⁴ şəkilçisi dilimizdə həm sıfətlərə, həm də isimlərə əlavə olunaraq müxtəlif məzmunlu isimlər yaradır. Lakin bu sözlərin hamısında şəkilçi qovuşmasını fakt kimi təsdiqləmək olmaz. Azərbaycan dilində asudəçilik, kasıbçılıq, peşmançılıq, mehribançılıq işləndiyi halda, bunun əksinə asudəçi, kasıbçı, peşmançı, mehribançı sözləri işlənmir. Buna görə də bu şəkilçiləri tərkibə ayırmaq mənasızdır. Bundan fərqli olaraq, əkinçilik, bağçılıq, dulusçuluq, əczaçılıq və s. sözlərində göstərdiyimiz tərkibi (-çılıq) qovuşma faktı hesab etmək olmaz. Çünki, bu şəkilçilər söz daxilində öz semantik yükünü qoruyub saxlaya bilir. Məs: əkinçi, bağçı, dulusçu, əczaçı və s. . Birincilərdə bu şəkilçi yeni mənalı sözlərin yaranmasında birbaşa iştirak edir, ikincilərdə isə bu müşahidə olunmur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “**Leksik və qrammatik şəkilçilərin söz yaradıcılığı prosesində rolu**” adlanır. Bu fəsil 2 yarım fəsildən və bəndlərdən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə qrammatik şəkilçilərin sözdüzəltmədə rolu və mövqeyi açıqlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə söz yaratma hadisəsi kortəbii hadisə olmayıb, müəyyən qanunauyğunluqlara söykənir. Bu qanunauyğunluqlar dilin həm semantik, həm də struktur spesifikasi ilə bağlıdır. Məhz dilin tarixi inkişaf nəticəsində dəyişməsi onun qrammatik quruluşuna və lüğət tərkibinə təsirsiz ötürməmişdir. Bu da ilkin olaraq, ekstralingvistik amillərlə (xalqın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının inkişafı ilə) əlaqədardır. Dil ictimai hadisə olduğundan daim dəyişir və ya müxtəlif təsirlərdən modifikasiyaya uğrayır. Bəzi vahidlərin leksikləşməsi və ya

¹ Hüseyinov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. (şəkilçilər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 173

qrammatikləşməsi dilin müxtəlif səviyyələrini özündə ehtiva edir və funksional fərqlənmə ilə nəticələnir.

Ümumiyyətlə, dildə hər hansı bir sözü yaratmaq üçün mütləq səbəb olmalıdır. Buna həm dildən kənar, həm də dilin öz daxilində baş verən proseslər səbəb ola bilər. İ.T.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, "Sözyaratma prosesinə təkcə sosial tərəqqi ilə bağlı yaranmış anlayışların ifadəsi kimi, lüğət tərkibinin inkişafı kimi baxmaq olmaz. Bu dilin inkişaf tendensiyalarından biri, dildəki ziddiyyətləri aradan qaldıran dil daxili hadisəsidir."¹

Dil cəmiyyətdə yaranan, formalaşan və bir sözlə, cəmiyyətdə baş verən hadisədir. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə baş verən hadisələr analoji olaraq dildə də təsir edir. Hər hansı bir yeniliklə əlaqədar olaraq, mövcud modellər əsasında yeni sözlər yaratmaq mümkündür. Bundan əlavə, müəyyən tələblər əsasında yeni sözyaratma modelləri də meydana çıxa bilər. Qrammatik şəkilçilərin bəzilərinin (məs: hal kateqoriyasına aid olan adət halının) dildən çıxması, bir-birini əvəz etməsi və bəzi şəkilçilərin zərf, sifət düzəldən leksik şəkilçilərə doğru inkişaf istiqaməti açıq görünür. Buradan da belə məlum olur ki, müəyyən qrammatik sistemə daxil olan formantlardan yeni formantlar yarana bilər ki, bu da dildə inkişafın əsas göstəricilərindəndir. Qrammatik şəkilçilər eyni qrammatik kateqoriyadan olan sözlərin hamısının sonuna birləşir və qrammatik əlaqə ifadə edir. Bəzən dildə bunun əksini də müşahidə etmək olur. Belə ki, dilimizdə inkişafın nəticəsi olaraq bəzi şəkilçilər müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayaraq yeni funksiyalar qazanmışdır. Bu əsasən özünü iki istiqamətdə göstərir:

1. Qrammatik şəkilçilərin leksik şəkilçiyə keçərək sözdüzəltməyə xidmət etməsi.

2. Bir qrammatik şəkilçinin digər qrammatik şəkilçiyə keçməsi.

Tədqiqat işində I istiqamət izlənilmişdir. Məlum olur ki, müasir Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçinin leksik şəkilçi yerinə keçməsi, əsasən isim, sifət fel, zərf nitq hissələri arasında özünü göstərir. Dildə qrammatik şəkilçilərin leksik şəkilçilərə çevrilməsi, yəni bir keyfiyyətdən başqa bir keyfiyyətə modifikasiyası özü dilin daxili inkişaf qanunları ilə, qrammatik quruluşu ilə əlaqədar olan bir məsələdir. Bir şəkilçinin leksik və ya qrammatik şəkilçi yerində işlənilmədiyini onların sözlərə əlavə olunduqları zaman əmələ gətirdikləri mənə ilə təyin etmək mümkündür.

Qrammatik şəkilçinin sözyaratmada rolunun müəyyənləşdirilməsi dilin müxtəlif səviyyələrindən asılı olaraq fərqli cəhətlərə malikdir. Bu

¹ Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasi, Bakı: Xəzər nəşriyyatı, 2006, s.332

proses, ilkin olaraq, təfəkkürdə (qavrayışda) anlayışların özünün f rql n-
m sindən bařlayır. Əgər qrammatik řekil i sintaktik funksiya dařımırsa,
yeni sözləri baęlamaęa, əlaqələndirməyə xidmət etmirsə, onu qrammatik
řekil i adlandırmaq olmaz.

Müasir Azərbaycan dilində qrammatik řekil inin düzəltmə sözlərin
yaranmasına xidməti dildə və onun səviyyələri arasında bir sıra d yiřm l r 
səbəb olur. Bu proses zamanı d rd d yiřm  faktoru qeydə alınmıřdır: 1.
Sözün leksik mənası d yiřir; 2. řekil inin funksiyası d yiřir; 3. Morfoloji
məna d yiřir; 4. Sintaktik funksiyanın d yiřilm si.

Bu prosesin nəticəsi olaraq, müasir Azərbaycan dilində qrammatik
řekil il r iki funksiyanı yerinə yetirmiř olur: sözlər arasında əlaqə yaradır
və eyni zamanda da bəzi sözlərin tərkibində iřl n r k düzəltmə sözlər
 m l  gətirir.

Müasir Azərbaycan dilində s zd z ltm y  xidmət edən qrammatik
řekil il r ařaęıdakılardır:

1. İsmnin hal kateqoriyasının řekil il ri
  - a) yönlük hal řekil isi -a/-  ; ya/-y 
  - b) yerlik hal řekil isi -da/-də
  - c)  ıxıřlıq hal řekil isi -dan/-dən
2. Kəmiyyət kateqoriyasının řekil isi
  - a) -lar/-lər
3. Mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi řekil il ri
  - a) I ř xsin təki - ım/-im/-um/- m
  - b) III ř xsin təki -(s) ı/-i/-u/- 
4. X b rlik kateqoriyasının řekil isi
  - a) -dır/ -dir/-dur/-d r
5. Fel  qrammatik kateqoriya řekil il ri
  - a) felin növ kateqoriyasının řekil il ri
  - b) felin təsriflənməyən formalarının řekil il ri
  - c) felin bəzi zaman řekil il ri

Arařdırmalardan belə bir nəticəyə gəlinir ki, leksika ilə qrammatika
arasında çox sıx bir əlaqə var. Və söz yaradıcılıęı prosesində qrammatik
formantların (řekil il rin) leksik formantlara konversiyası dilin daxili in-
kiřaf qanunları ilə əlaqədar olan bir prosesdir.

Dissertasiya iřinin   nc  fəslinin ikinci yarımfəsli “Mürəkkəb
sözlərin formalařmasında řekil il rin rolu” adlanır. Müasir Azərbaycan
dilində mürəkkəb sözləri t řkil edən komponentləri morfoloji əlamət qəbul
edib-etməməsinə görə iki yerə ayırmaq mümkündür:

a) morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər

b) morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər

a) Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər heç bir formal əlamət qəbul etmir. Məs: sinədəftər, dikbaş, uzunboy, qırxayaq, həmişəcavan və s. Göründüyü kimi, bu tip mürəkkəb söz birləşmələri I növ təyini söz birləşməsi modelinə uyğundur. Və komponentlər heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən bir-birinə yanaşma yolu ilə birləşib yeni mənalı vahid əmələ gətirir. Semantik cəhətdən komponentlər arasında müxtəlif münasibət mövcud olur. Bu cür mürəkkəb sözlərin birinci komponenti isim, sifət, say və bəzən də zərflərlə ifadə olunur. Məs: novbahar, genbalaq qozbel ağcaqanad, boşqab, hacıleylək, sacayaq, həmişəcavan və s.

b) Mürəkkəb sözlərin ikinci tipi isə morfoloji əlamətli sözlərdir.

Azərbaycan dilində söz köklərinin mürəkkəbləşməsi qaydası ilə mürəkkəb sözlər əmələ gəldiyi kimi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər arasında müəyyən morfoloji əlamətin – şəkilçilərin artırılması ilə də mürəkkəb sözlər yaranır. Bu hal ən çox birinci komponenti isim, ikinci komponenti isə isim və sifət olan mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir. Bu da ondan irəli gəlir ki, birinci komponent ikinci komponenti semantik-struktur cəhətdən müəyyənləşdirib konkretləşdirə bilmir. Məs: dəvə daban, dəvə quş, gecə çiçək, bığ bur, gecə kəpənək, boyun bağ, üz yumuşaq, üz ört və s. bu kimi sözlərin arasında ümumi bir məfhum yaratmaq üçün komponentlərə (həm I və həm də II) müxtəlif şəkilçilər əlavə edilir. Bu şəkilçilər həm leksik (sözdüzəldici), həm də qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər ola bilər.

Mürəkkəb sözlər tarixi bir kateqoriyadır. Belə ki, bu tip sözlər müəyyən modellər əsasında uzun zaman inkişaf keçib sabitləşmişdir.

Dissertasiyada leksik və qrammatik şəkilçilərin müxtəlif mövqələrdə işlənərək mürəkkəb söz yaratmada rolu tədqiq edilmişdir.

«Nəticə»də tədqiqata yekun vurulur.

Dissertasiyanın ümumi məzmunundan doğan nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan və sadə sözlər kimi qəbul edilən iki, üç və hətta çoxhecalı sözlərin əksəriyyəti tarixən düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu sözlərdən nəşət etmişdir. Müasir dildə sadələşmə prosesinin nəticəsi olan bu tip sözləri dilin tarixi inkişaf istiqamətlərinin biri kimi qəbul etmək və dəyərləndirmək lazımdır.
2. Dildə mövcud olan sadələşmə prosesi nəticəsində kök və şəkilçi (düzəltmə söz); söz və söz (mürəkkəb söz) arasında sərhəd itir. Nəticədə

vaxtı ilə düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu olan söz sadə sözə çevrilir. Bu proses özünü geniş şəkildə düzəltmə sözlərdə göstərir. Düzəltmə sözlərə nisbətən mürəkkəb sözlərdə sadələşmə prosesini izləmək çox çətindir.

3. Müasir Azərbaycan dilində söz strukturunun sadələşməsi, əsasən, aşağıdakı hallarda baş verir:

a) söz kökünün asemantikləşməsi zamanı;

b) söz kökü ilə şəkilçi, söz və söz arasında fonetik hadisələrin, xüsusi ilə eliziya (səs düşümü) və səsəvəzlənməsi və ya metateza (səsyerdəyişməsi) yolu ilə;

c) söz quruluşunun əsas struktur elementlərindən olan şəkilçi müasir dildə öz məhsuldarlığını itirərək, bir qisim sözlərdə reliktdə şəkildə işlənməsi yolu ilə.

4. Bu tip sözlərin meydana çıxması və formalaşması ikili xarakterə malikdir. Belə ki, bir kökdən müxtəlif sözlərin törəməsi müəyyən forma əsasında mümkün olur. İlkən söz kökü geniş və əhatəli semantik yük ifadə edə bilmədiyi vaxtdan sözün kökü ümumi mənanın bir hissəsini bildirməyə başlayır, söz kökünün digər variantı isə kök və şəkilçi qovuşması ilə işlədilir. Bu zamandan başlayaraq söz kökünə birləşən şəkilçi və ya söz öz funksiyasını itirir, formal ünsürə – sadə sözün tərkib hissəsinə çevrilir. İlkən kök də mənacə boşalır. Bu səbəblərdən də, müəyyən zaman kəsiyindən sonra eyni kök və şəkilçiyə birləşmiş müxtəlif şəkilçi və kök quruluşlarının hər biri ayrıca sadə söz kimi formalaşır və nəticədə dildə özünü göstərən sadələşmə prosesi baş verir.

5. Tədqiqat prosesində əsasən sadə sözlər kimi qəbul edilən, lakin tarixən düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu vahidlərin strukturu, tərkibi dəqiq müəyyənləşdirilmiş, tarixi-lingvistik, leksik-qrammatik baxımdan onların inkişaf dinamikası izlənilmişdir.

6. Müasir dildəki VCC və CVCC quruluşlu sözlər kök sözə oxşasalar da, tarixən düzəltmə quruluşlu olmuşdur. VCC quruluşlu sözlər (alt, üst kimi) dildə az olsalar da, o biri quruluş nisbətən çoxdur: börk<börük; görk<görük. Bu tipli sözlərin əksəriyyəti fel kökündən və isim düzəldici şəkilçidən ibarətdir.

7. Dil vahidlərinin inkişafı dildə yeni strukturların əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Bu inkişafı bilavasitə şəkilçilərdə görmək olur. Aydın olur ki, Azərbaycan dilində ilkən sözlər təkhecalı olduğu kimi, şəkilçilərdə təkhecalı olmuşdur. Lakin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində müxtəlif səbəblərdən şəkilçilərin şəkilçilərlə qovuşması prosesi meydana

gəlmişdir. İki və üç şəkilçinin birikməsindən əmələ gələn bu şəkilçilər o zaman yeni struktur formalaşdırır ki, həmin şəkilçilərin ya hamısı, ya da biri (əsasən 1-si) öz ilkin xüsusiyyətindən uzaqlaşmalı və sözdə hissələrə ayrılmayaraq vahid məna çalarında və ardıcılığında birləşməlidir. Məs.: **düşmən-çi-lik; toz-an-aq; gözəl-lə-ş-(mək)** belə bir birləşmələr dildə mövcud deyil.

8. Leksik şəkilçilər söz kökünün leksik mənasından asılı olaraq, ancaq bir qrup sözlərin sonuna birləşə bildiyi halda, qrammatik şəkilçilər eyni qrammatik kateqoriyadan olan sözlərin hamısına birləşir və qrammatik məna və əlaqə formalaşdırır. Bir sıra hallarda qrammatik şəkilçilərin bir qisminin (konversiya hadisəsi nəticəsində) söz kökündən fərqli olan yeni leksik vahidlər formalaşdırması halları özünü göstərir. Düzəltmə sözlərdə kökün mənası müəyyən leksik vahidlər üçün fərdi xarakter daşıyır. Bu şəkilçilərə ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyasının, xəbərlik kateqoriyası, felin inkarlıq, feli sifət və məsdər şəkilçilərini aid etmək olar.
9. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik yolla sözyaratma modelləri dil modelləri içərisində mühüm rol oynayır. Sintaktik yolla sözyaratma zamanı söz öz fonetik, morfoloji cildini dəyişmədən başqa bir sözlə birləşərək bir məfhumun ifadəsinə xidmət edir. Bu birləşmə mexaniki xarakter daşımır. Belə ki, mürəkkəb sözün formalaşması üçün fonetik, leksik və qrammatik kriteriyaların olması vacibdir. Bu baxımdan da, hər birləşməni mürəkkəb söz adlandırmaq olmaz. Mürəkkəb sözün komponentləri o zaman yeni söz yaradır ki, onlar tərkib daxilində əvvəlki mənalарına malik olmasın. Məs.: boymadərən, dəriotu, qatırquyruğu və s.
10. Azərbaycan dilində söz köklərinin birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər formalaşdığı kimi, bu zaman komponentlər arasında müəyyən morfoloji əlamətin olması da müəyyən rola malik olur. Bu da ilk növbədə, komponentlərin bir-birini müəyyənləşdirib, konkretləşdirilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan da, müasir Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb sözləri iki yerə ayırmaq mümkündür.
  - a) morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər;
  - b) morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər.
11. Morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlərin özünü də iki yerə ayırmaq olar və aşağıdakı modellər üzrə sistemləşdirmək mümkündür:
  - 1) **leksik şəkilçili mürəkkəb söz modelləri**
    - a) sifət+isim+-lı⁴ – mürəkkəb sifət (ağbəxtli)

- b) sifət+isim+-lıq⁴ – mürəkkəb isim (ağsaqqallıq)
- c) isim+fel+-ma² – mürəkkəb isim (yükdaşıma)
- ç) isim+fel+-ıci⁴ – mürəkkəb sifət (ziyanverici)
- d) isim+fel+-ıq⁴ – mürəkkəb sifət (boynuburuq, səsibatıq)
- e) isim+fel+-laq² – mürəkkəb sifət (dabanıçatlaq) və s.

2) qrammatik şəkilçili mürəkkəb söz modelləri

- a) yönlük hal şəkilçili (dalğayaoxşar)
- b) çıxışlıq hal şəkilçili (yenidənqurma)
- c) mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ilə (üzüyola və s.)
- ç) kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri (şirvanşahlar və s.) və s. ilə formalaşan mürəkkəb sözlər.

Avtoreferatın həcmi nəzərə alınaraq, dissertasiya işi xülasə şəklində verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıda adları qeyd olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Azərbaycan dilində söz quruluşunda sadələşmə prosesi // Dil və ədəbiyyat: beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2007, №5 (59) s. 25-27

2. Müasir Azərbaycan dilində bəzi asemantik kök morfemlər haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (aliməktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2007, №7 s. 28-32

3. Müasir Azərbaycan dilində konversiya nəticəsində qrammatik şəkilçilərin leksikləşməsi // Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri. Bakı, 2008, №74, s. 167-173

4. Müasir Azərbaycan dilində şəkilçi qovuşması // Dil və ədəbiyyat: beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2008, №6 (66), s. 18-20

5. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin formalaşmasında qrammatik şəkilçilərin rolu // Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri, Bakı, 2008, № 7, s. 135-139

6. Опрощение сложных слов в современном азербайджанском языке.// Объединенный научный журнал, Москва, 2009, № 4 (222) апрель.

7. Müasir Azərbaycan dilində qovuşuq şəkilçilərin bəzi struktur özəllikləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika elmi konfransının materialları / Bakı, 4 dekabr 2009-cu il, s.

**Грамматико – семантическая основа определения
состава слова в современном азербайджанском языке
Резюме**

Настоящая диссертация посвящена проблеме грамматико – семантической основы определения состава слова в современном азербайджанском языке. В процессе исследования установлено, что слово, являющееся единицей языка и речи, в силу различных причин (экстра- и интралингвистических факторов) постоянно проявляет тенденцию к модификации. В этом плане самой динамичной и изменчивой частью языка является словарный состав.

Фонетический состав слова, его лексико- семантические особенности, грамматический характер и морфологическое строение исследовались в самых различных аспектах. Однако изучение слова с точки зрения законов современного азербайджанского языка, разъяснение ряда сложных фактов в процессе исторического развития может сыграть важную роль в определении границ состава слова. Поэтому изменение структуры слова следует рассматривать как результат длительного исторического развития.

В этом смысле изучение структуры слова, его сущности, направлений развития требует исследования других тем в диахроническом и синхроническом планах. Изменение структуры слова в определенный период не является активным процессом, и изменения, происходящие во внешней структуре слова (корень и аффиксы), связаны с определенными причинами.

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» традиционно обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, даются сведения об объекте, целях, задачах, методах, источниках, материалах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе диссертации прослеживается процесс опрощения в исторически производных и сложных словах, актуальных для современного азербайджанского языка. Здесь речь идет о закономерностях трансформации производных и сложных слов в простые в результате различных фонетических явлений и асемантизации.

Во второй главе особое внимание уделяется проблеме сращения аффиксов, существующих в современном азербайджанском языке, разъясняются причины и механизм их сращения. При классификации фактов сращения лексических и грамматических аффиксов рассматриваются и пути их формирования.

В третьей главе диссертации освещается роль лексических и грамматических аффиксов в процессе словообразования. Здесь определяется конверсионная позиция грамматических аффиксов, прослеживаются лексико-грамматические изменения, происходящие в слове. На основе моделей раскрывается и разъясняется сущность лексических и грамматических аффиксов в сложных словах.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**Grammatical –semantic basis of determination of word composition
in the contemporary Azerbaijanian language**

Summary

The dissertation is dedicated to the following problem- grammatical – semantic basis of determination of word composition in the contemporary Azerbaijanian language. It now appears that a word being a unit of the language and speech owing to the different reasons (extra –and intralinguistic factors) continually has a tendency to modification. In this plan vocabulary is the most dynamic and changeable part of the language. Phonetic compound, lexical-semantic peculiarities, grammatical character and morphological structure of a word have been studied in the different aspects. But study of a word from the standpoint of laws of the contemporary Azerbaijanian language, explanation some complicated facts in the process of historical development can play an important role in determination of bounds of word composition. So change of word structure should be regarded as a result of prolonged historical development.

In this sence study of word structure, its essence, directions of development demands research of other subjects in diachronous and synchronous plans. Change of word structure during the certain period is not an active process, and changes in outward structure of a word (root and affixes) are conditioned by certain reasons.

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “Introduction” are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, is given information about the object, goals, tasks, methods, sources, material of the research, about the approbation and structure of the dissertation.

In the first chapter is traced the process of simplification in historically derivative and compound words that are actual for the contemporary Azerbaijanian language. It is said about the laws of transformation of derivative and compound word to simple ones as a result of the different phonetic and semantic phenomena.

In the second chapter it is touched upon the problem of fusing of affixes in the contemporary Azerbaijanian language, are explained the reason and mechanism of their joint. During the classification of facts of joint of lexical and grammatical affixes are also examined the ways of their formation.

In the third chapter is interpreted the role of lexical-grammatical affixes in the word –formation process. Is determined conversion position of grammatical affixes, are traced lexical-grammatical changes that take place in a word. Essence of lexical and grammatical affixes in compound words is revealed and explained on the basis of concrete models.

In “Conclusion” are generalized the principal results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ВЕЛИЕВА САБИНА ХАНСУВАР ГЫЗЫ

**ГРАММАТИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ОСНОВА
ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОСТАВА СЛОВА
В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

*диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам*

Баку – 2009